Минск: Минск. гос. лингв. ун-т. – 2002. – С. 47-48. *Семенцова І.* Комунікативна стратегія як елемент теорії комунікації // Мовні концептуальні картини світу. Зб. наук. пр. – К.: Прайм-М. – 2002. – № 6. – С. 161-166. *Сысоева Т.А.* Реализация стратегий автора в текстах массовой коммуникации // Стратегии коммуникативного поведения: Материалы докладов Международ. науч. конф., Минск, 3-4 мая 2001 г.: В 3 ч., Ч. 1. – Минск: Минск. гос. лингв. ун-т. – 2001. – С. 95-99. *Тарасова И.П.* Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьёз. – М.: Высшая школа, 1992. – 174 с. *Ухванова И.Ф., Маркович А.А.* Тематические коммуникативные стратегии в дискурсе печатного издания Европарламента 'Tribune Pour l'Europe' // Стратегии коммуникативного поведения: Материалы докладов Международ. науч. конф., Минск, 3-4 мая 2001 г.: В 3 ч., Ч. 1. – Минск: Минск. гос. лингв. ун-т. – 2001. – С. 94-104. *Чайка Л.В.* Питальні висловлювання у комунікативному аспекті (на матеріалі англ. мови): Дис… канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 163 с.

БЕЗНОСА А.П.
(Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г.Короленка)

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПИТАНЬ ЯК ІНДИКАТОРІВ КАТЕГОРІЇ ВВІЧЛИВОСТІ

Розвиток комунікативної граматики зумовив системний підхід до аналізу функцій мовних одиниць. У зв'язку з цим є актуальним дослідження функцій питальних речень. „Питальне речення – модальний різновид речення, за допомогою якого мовець, використовуючи спеціальні засоби, насамперед інтонаційні та лексико-граматичні, запитує про що-небудь з метою одержати інформацію" [Українська мова 2007, с. 500]. Питальне речення, вилучене з контексту і конкретних умов реалізації – багатофункціональне: у своїй первинній функції питання спрямоване на отримання конкретної інформації, у вторинній – на вираження емоцій, оцінок, увічливого спонукання, експресивного ствердження чи заперечення, для встановлення чи підтримки контакту тощо. Основним критерієм розрізнення таких функцій виступає *запит мовця* як універсальна категорія питальності. Н.Ф.Баландіна наголошує, що „за поняттям запиту інформації стоїть не тільки потреба в її отриманні, а й підготовка фізичного і психологічного зв'язку між співрозмовниками для її сприйняття" [Баландіна 2002, с.124]. І.С.Шевченко зазначає, що „питальні речення виявляють різні комунікативні властивості в залежності від логіко-семантичного характеру ситуації, у якій вони функціонують, контексту, співвідношення ілокутивних сил висловлювання, вихідної і заключної інтенції мовця, прагматичної сили висловлювання, характеру планованого і реального ефекту, а також від сукупності екстралінгвістичних, соціокультурних і психологічних умов здійснення конкретного мовленнєвого акту, які визначають характеристики адресата й адресанта, вибір каналу зв'язку" [Шевченко 1998, с. 97].

Розгляду функціонального потенціалу питальних речень присвячено чимало праць у зарубіжній та вітчизняній лінгвістиці (Н.Ф.Баландіна, Є.Н.Бєляєва, І.Р.Вихованець, Р.Конрад, О.М.Пєшковський, Г.Г.Почепцов, Дж.Сьорль, І.С.Шевченко та інші). Мета нашого дослідження – установити та описати функціонально-прагматичний потенціал питальних речень, дотичних до категорії ввічливості. Комунікативний аналіз спрямований на вивчення конкретних смислів, які передаються у формі питання та на з'ясування його місця серед інших мовленнєвих актів. Варто зазначити, що для розгляду бралися до уваги одиниці, які скоріше індикують не значення запиту, а виявляють інші смисли, зумовлені інтенцією мовця і ситуацією.

Правомірною нам видається думка Є.Н.Бєляєвої, що „сам питальний акт варто, очевидно, зарахувати до категорії „неввічливих", бо, ставлячи питання, мовець бере комунікативну ініціативу на себе і отримує можливість контролювати дії співрозмовника як за характером (спонукаючи його до відповідної реакції), так і за змістом (задаючи тематику розмови). Іншими словами, здійснюючи такий акт, мовець утручається у сферу існування співрозмовника…, а також обмежує свободу вибору дії" [Беляева]. Водночас, варто зазначити, що сказане справедливе насамперед для питань – запиту інформації, тобто питань, що вживаються в первинній своїй функції. Але ж, ставлячи питання, мовець може зініціювати інший мовленнєвий акт: спонукати адресата до спілкування, отримати позитивну реакцію та здійснити свій намір. Увічливість не вимагає від мовця обирати питальну форму, а визначається тим, „до чого відноситься, з приводу чого і в якій ситуації ставиться питання" [Конрад 1985, с. 370].

Увічливі питальння є конвенційним стимулятором інтеракції і, як правило, індикують суб'єктивну модальність припущення, невпевненості, сумніву: *Чи правильно я Вас зрозуміла? Ви, здається, добре на цьому розумієтеся?*; некатегоричність спонукання: *Може, Вам варто приїхати завтра?*; радість, здивування, захоплення: *Невже це Ви?* тощо.

За своєю природою мовленнєві акти запиту інформації є спонуканням адресата здійснити вербальну дію, повідомити про щось, заповнити інформаційну лакуну. Пор.: „питальні речення містять запитання, що спонукає співрозмовника до відповіді. Їх комунікативне завдання полягає у спонуканні до отримання потрібної інформації" [Вихованець 1993, с. 145]; „… ми можемо спонукати співрозмовника повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше питання, – питальне мовлення, і можемо спонукати його зробити саме те, що ми йому наказуємо або про що просимо, – розповідне мовлення" [Пешковский 1956, с. 348] З погляду на те, що питання спонукає до відповіді, можна говорити, що сема „спонукання" закладена в будь-якому питальному реченні, яке виконує інтерогативну, спонукальну або фатичну функцію. Для нас важливим є розгляд питань, які комуніканти використовують у двох останніх функціях Уживаючи таке питальне речення, мовець не очікує від адресата вебрального акту – отримання відповіді, а скоріше здійснення відповідної дії (спонукальна функція) чи встановлення, підтримання та розмикання контакту (фатична функція).

Досить поширеним явищем в українській комунікативній культурі є вживання питального речення у функції спонукання як індикатора категорії ввічливості. Спонукання у формі питань індикують функції прохання, дозволу, пропозиції, поради, навіть наказу маркованого значенням прохання. Дж.Сьорль зазначає, що „основною причиною (хоча і не єдиною) використання непрямих форм є ввічливість" [Серль 1986, с. 213]. Питання не належать до спеціалізованих індикаторів вираження спонукання, вони реалізують його непрямо. Г.Г.Почепцов, намагаючись з'ясувати чому саме питальність виступає як маркування якісно іншого типу висловлювання (зокрема спонукання), відзначає, що передавання спонукальних смислів породжується принципами ввічливості [Почепцов 1978, с. 55]. Урахування волі співрозмовника є важливою прагматичною характеристикою питально-спонукальних речень, яка полягає в етикетному підкресленні „вільної" мовленнєвої поведінки з боку співрозмовника: *Може, Вам слід було б…* Форма бажаного способу індикує питання, ускладнене значенням пропозиції, поради. Обережності при цьому сприяє введення суб'єктивно-модальних синтаксем зі значенням гіпотетичності (невпевненого припущення) – *може, може б, а може б,* наприклад: *Може б, Вам виступити на конференції зі своєю статтею.* Мовець, уживаючи питальну конструкцію в ситуації спонукання, намагається дотримуватися норм і вимог

увічливого спілкування. Принцип увічливості визнається універсальною основою непрямого вираження спонукання [Brown, Levinson 1987; Leech 1980; Серль 1986]. Тому функціонування питальних формул як непрямих мовленнєвих актів спонукання є важливим індикатором вираження КВ.

Питальна форма із семою „спонукання" може виражати і наказ: *Чи (не) могли б Ви дописати цей розділ до понеділка?* Виражене в такий спосіб висловлювання про можливість адресата виконати / не виконати запропоновану дію марковане значенням прохання, хоча і перебуває в площині наказу. Пряме спонукання до дії відсутнє, але сама дія, здійснення якої мовець очікує від адресата, експлікована.

На думку Г.Г.Почепцова, питально-спонукальні речення створюють гіпотетичну ситуацію, ступінь ірреальності якої вищий, ніж у випадку звичайного прохання. Питання, поставлене в такій формі, ніби надає можливість відмовитися від виконання запропонованої дії, відповісти „ні" [Почепцов, 1978, 55]. Функціонування питальних формул для вираження ілокуції прохання настільки часто вживане явище, що їх, на відміну від інших непрямих мовленнєвих актів, можна вважати фразеологізованими одиницями мови: *Могли б Ви...? Чи не були б Ви так ласкаві...? Може зробите мені ласку...? Чи не обтяжить Вас...? Зможете мені допомогти...? Можу Вас про дещо просити?* тощо. Питальна форма, що імплікує невпевненість, уважається більш увічливою порівняно з розповідною. За таких умов питальне висловлювання практично втрачає свою інтерогативну силу, оскільки вимагає лише ствердної „так" (згода) або заперчної „ні" (відмова) відповіді, а не є відповіддю на запит.

Частка *чи* в поєднанні із заперечною часткою *не* в ситуації прохання, запрошення, пропозиції, поради виділяє модальні дієслова *хотіти, бажати, воліти, могти: Чи не хочете допомогти мені? Чи не бажаєте чогось скуштувати? Чи не воліє пані потанцювати?* Цікаво, що ці ж висловлювання без частки *чи: Не хочете допомогти мені? Не бажаєте чогось скуштувати? Не воліє пані потанцювати?* майже не змінюють свого значення. Уживаючи подібні формули, мовець дає зрозуміти адресату, що відмова буде сприйнята ним цілком нормально. Натомість ті ж висловлювання без частки *не: Чи хочете допомогти мені? Чи бажаєте чогось скуштувати? Чи воліє пані потанцювати?*, здається, переходять до розряду прямих питань, бо сприймаються як менш увічливі, нейтральні.

До ввічливих зараховуємо і питання типу: *Ви побудете в нас ще? Ми почекаємо на нього?* Ці вислолювання не вимагають питальної частки або займенникових питальних слів, пор.: *(Чи) Ви побудете в нас ще? (Чи) ми почеємо на нього?* Як бачимо з додаванням частки *не* відбувається смислова модифікація висловлювання. Окрему групу становлять питання зі значенням пропозиції-вибору: *Ви що питимете, мій друже? Чому ви волієте віддати перевагу: горілка, коньяк, лікер?* (В.Домонтович). *Може б, випили чогось? Кави, чаю або води?* Тобто мова йде про те, що мовець, дотримуючись принципу ввічливості, повинен уникати ініціювання можливості вибору – позитивної (згоди) та негативної (відмови) реакції, пор.: *Може б, випили чогось? – Так / Ні*. У такій ситуації цілком можливою є відповідь: *Дякую*. А тому може виникнути комічна ситуація, як у фільмі „Приморський бульвар", коли на пропозицію випити холоного компоту мовець відповідає *Дякую*, а співрозмовник перепитує *Дякую, так?* чи *Дякую, ні?* Такий відволікаючий момент у спілкуванні є небажаним. Натомість друга частина питання індикує дві (три) позитивні можливості вибору: *Кави, чаю або води?* Реакцією може бути згода: *Дякую, будь ласка, каву (чай, воду)!* або відмова: *Ні, дякую.*

Така поширена форма питальних речень органічно пов'язана з бажанням мовця нейтралізувати загрозу соціальній особі адресата через власну невпевненість при спонуканні дати відповідь. Адресат не нав'язує свою волю адресатові й надає висловлюванню м'якого некатегоричного ввічливого звучання. Урахування бажання

співрозмовника (виконня / невиконання запропонованої дії, емоційно-експресивне ствердження чи заперечення) є важливою прагматичною ознакою ввічливого питання: *Чи можна на хвилинку зайняти вашу увагу? Не могли б провести вечір з нами?*

Питальна формула є особливо ефективною для ряду мовленнєвих актів поради, пропозиції, меншою мірою запрошення. Так, досить цікавим нам видається питання про оптимальну і набільш частотну форму вираження запрошення. Українці та росіяни, як правило, у ситуації запрошення надають перевагу імперативним формам висловлювання [Баландіна 2002; Ларина 2003]. Н.Ф.Баландіна зазначає, що „в організації української дискурсивної діяльності в ситуації запрошення чималу роль відіграє акт припрошування – наполегливого запрошення, наприклад сідати до столу, частуватися" [Баландіна 2002, с. 177]: *Сідайте, повечеряйте з нами! Пригощайтеся! Приходьте до нас у гості! Просимо до чаю! Будете гостем у нашій господі!* Запрошення вираженні питальною формою, на наш погляд, становлять переферію і більш характерні для офіційного спілкування. Виражене в такий спосіб запрошення звучить некатегорично, м'яко і водночас з підвищеним рівнем чемності: *Чи можу запросити Вас...? Ви не дасте згоди запросити Вас? Ви не проти пообідати зі мною?* тощо. Цікавим є те, що значення запрошення може виявлятися і в емоційних запитаннях-натяках, де друга частина репліки вимагає імперативної форми: *Але чого це ми стоїмо? Сідайте, будьте ласкаві!* Можемо стверджувати, що ввічливість мовленнєвого акту запрошення, пропозиції досягається як питальною формою, так і в її поєднанні з різноманітними частками *ну, а що,* наприклад: *Як Ви ставитеся до того, щоб завтра зустрітися?* (В.Даниленко); *Може, ви випили б, Ростиславе Миколайовичу, ще скляночку чаю?* (В.Домонтович) *Ну, може, складете мені компанію? А що, завітаєте до нас?* Дані висловлювання експлікують зацікавленість мовця думкою адресата та є некатегоричним, ненаполегливим спонуканням до дії. Тобто в запитаннях зі значенням запрошення, пропозиції мовець не тільки виявляє свою волю, але й сам утручається в процес її виконання. За адресатом зберігається право вибору – погодитися (виконати / не виконати певну дію) або ж відмовитися. Синонімічні відношення, що виникають між запрошеннями, вираженими імперативною формою та запрошеннями у вигляді питань, є регулярними проявами поєднання їх семантики та переосмислення комунікативної інтенції мовця. Активізація семи „спонукання" в межах питальних речень сприяє виникненню не тільки ввічливої ситуації запрошення, але й різноманітних емоційно-експресивних категоричних спонукальних форм. Непрямі формули вираження спонукання дозволяють „зберегти обличчя" адресата (за П.Браун та С.Левінсоном), що і забезпечує реалізацію функціонально-комунікативної категорії ввічливості.

Уведення в структуру запитань контактних слів типу *слухайте, знаєте, хочете* сприяє дружній атмосфері, доброзичливому контактуванню комунікантів, наприклад: *Хочете, погуляємо трохи? Чудова українська ніч* (В.Підмогильний). Спонукаючи адресата до дії, мовець не має ніяких прав і може розраховувати лише на добру волю партнера. Адресант невпевнений, що запропонована дія буде виконана і турбується про переконливість та ввічливість мовного оформлення такого спонукання, наприклад: *Не погуляти б і нам трохи по саду?* (О.Кобилянська).

Непрямі питання як індикатори категорії ввічливості вже настільки конвенціоналізувалися в українській мовній культурі, що утворили цілий арсенал стереотипів: *Як справи? Що нового (доброго, хорошого)? Як ведеться? Як поживаєте? Як ся маєте?* Вони виконують функцію встановлення контакту, а допоміжна функція запиту, властива цим формулам завдяки питальній структурі, пом'якшує категоричність висловлювання. У стандартних ситуаціях ці питання є „чистою" фатикою, бо вживаються не заради отримання інформації, а для встановлення контакту між співрозмовниками, створення і підтримання необхідної

тональності розмови та передбачають коротку відповідь на них. Н.Ф.Баландіна зазначає, що „закони постановки символічно інформаційного питання вимагають і символічно інформаційної на нього відповіді" [Баландіна 2002, с. 132]. Мовленнєва поведінка учасників фатичного спілкування орієнтована на окремі стереотипи, кліше, якими в повній мірі оволодіває особистість у процесі соціалізації. Фатика є базовим елементом етикетного спілкування, їй властива певна ритуальність. Питання *Як справи?* є в першу чергу стимулом для початку інтеракції, а значення запиту інформації є супровідним, додатковим. Ці питання, як правило, стосуються особистого життя адресата. Увічливі фатичні питання виконують функцію контакту. Для мовця важливою є не стільки конкретна відповідь-інформація, вираження власних емоцій чи вплив на співрозмовника, стільки намір установити психологічний контакт, який іноді забезпечує подальше більш змістовне спілкування. Питання типу *О, це Ви? Кого я бачу?* виконують функцію встановлення контакту, вони не передбачають відповіді, оскільки не містять запиту інформації. Тому розглядаємо їх як фатичні мовленнєві акти початку інтеракції.

Досить поширеними в українській комунікативній культурі є питання про дозвіл на отримання інформації: *Чи дозволите (дозвольте) запитати (поцікавитися,)...? Чи (не) можу (смію) я у Вас запитати? Чи (не) міг (смів) би я у Вас запитати?* Н.Ф.Баландіна налогошує, що „особливість цих формул полягає ще й у тому, що вони самі по собі не містять суті запиту, а тільки передують йому" [Баландіна 2002, с.125]. Ці питання зараховуємо до розряду фатичних, оскільки вони виконують функцію встановлення контакту і передбачають реакцію згоди або відмови продовжувати далі комунікативний акт. Тобто виникає так звана ситуація залежності від волі адресата, якому і належить ініціатива здійснити / не здійснити відповідну дію. Ненав'язливе з'ясування можливостей мовця з підкресленням несміливості, нерішучості, невпевненості досягаємо за допомогою модальних дієслів *могти, сміти,* які є рематично виділеними, а також завдяки умовному способу дієслова, заперечної частки *не*, які є індикаторами вираження категорії ввічливості. Н.Ф.Баландіна зазначає, що „конвенціоналізована діалогічна єдність утворюється ініціальною реплікою, переважно у формі питання, і реактивною зі значенням дозволу і тільки третя репліка містить суть питання. Цей функціональний різновид є найувічливішим, бо відкриває перед адресатом можливість альтернативної реакції" [Баландіна 2002, с.126]. Не варто їх плутати з питаннями про дозвіл типу *Чи можна ввійти? Чи можна сісти? Ви дозволите Вас запросити…?* Такі висловлювання не є мовленнєвим актом запиту інформації й вимагають лише відповідної реакції, тобто є двокомпонентними. За рахунок уведення модальних індикаторів подібні формули розглядаємо як ввічливу форму вираження запиту про „потенцію" завдяки прихованій апеляції отримання відповідної реакції та можливості варіювання рівнем категоричності. Частка *чи* структурує висловлювання, вимагає відповіді „так" або „ні". Функція ввічливості в них полягає в акцентуванні своєї скромності та в усвідомленні мовця про вільний вибір адресата.

Питання типу *Ви не проти знайомства? Чому б нам не познайомитися? Ви не проти, якщо ми будемо на ти?* також марковані ввічливістю, оскільки мовець не переконаний у ставленні адресата до запропонованої дії, а питання сприймається останнім як можливість вираження власної волі, а не вимога. Досить поширеною формою вираження ввічливого питання є так зване приєднане питання, яке структурно складається з двох частин, наприклад: *Я хочу з Вами познайомитися. Ви не проти?* Перша частина прямо засвідчує намір мовця про бажання здійснення певної дії (у даному випадку – акт знайомства), а друга є апеляцією-запитом, покликаної отримати реакцію на запропоновану акцію. Таким чином, перша, дещо категорична частина, пом'якшується другою, приєднаною питальною.

До фатичних зараховуємо ввічливі питання у значення прощання-пропозиції: *Ми зустрінемося? Ми зможемо з Вами поспілкуватися?* адже мова не йде про здійснення контретних дій, не вказуються ні час, ні місце зустрічі, пор.: *Ми зустрінемося завтра?* Мовець, уживаючи такі формули, демонструє свою прихильність та симпатію до співрозмовника, зацікавленість у подальшому спілкуванні. Такі питання виконують функцію розмикання контакту та є індикатором категорії ввічливості. Вони не так часто вживані, але, як показує сучасне життя, набувають свого поширення.

Увічливі питання типу *Хіба це не радість знову Вас бачити? Невже для Вас є якісь труднощі?* виконують емоційно-експресивну, оцінну функцію. Належачи до розряду фатичних, вони не передбачають відповіді, основною ілокуцією тут виступає експресивність, оцінність, а додатковою – запит інформації. І.С.Шевченко зазначає: „Непряма експрсивність, формально пом'якшена питальним реченням, сприяє „збереженню обличчя" або знижує ступінь загрози соціальному „обличчю" адресата" [Шевченко 1998, с. 99].

Отже, аналізуючи функціонально-прагматичний потенціал питань як індикаторів категорії ввічливості, ми дійшли висновку, що вони відіграють важливу роль у регулюванні міжособистісних стосунків комунікантів та створенні сприятливої, ефективної їх взаємодії. Увічливість забезпечує взаєморозуміння співрозмовників, успішність комунікативного акту. Тому спостерігається відмова від експліцитних перформативних мовленнєвих актів, які сприймаються, як відверті, наполегливі, деінде й грубі. Перевага ж останнім часом надається непрямим мовленнєвим актам, зокрема питальним реченням, що уможливлюють адресанта поводитися вільно у своєму мовному виборі. Питання як індикатор категорії ввічливості виконує функції ввічливого спонукання, установлення та розмикання контакту, а також емоційно-експресивну, оцінну функцію. Увічливе питальне речення марковане значенням спонукання нами розглядається як „позитивно орієнтований" мовленнєвий акт, який часто супроводжується додатковими індикаторами категорії ввічливості: апеляцією до волі співрозмовника, вибаченнями; увічливими лексемами: *будь ласка*; уживанням модальних слів *хотіти, бажати, воліти, могти, сміти*; часток *чи, б (би), а що, ну, хіба, невже,* заперечної частки *не*; контакторів *слухайте, знаєте, хочете* тощо. Перспективним видається продовження дослідження непрямих мовленнєвих актів в українській комунікативній культурі.

Література

Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: Монографія. – Київ: ACMI, 2002. – 332 с. *Беляева Е.Н.* Принцип вежливости в вопросительных речевых актах URL: http:// www.english4u.dp.ua/statya.php *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. *Конрад Р.* Вопросительные предложения как косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 349-383. *Ларина Т.В.* Неимпозитивность как одна из доминантных черт английской коммуникативной культуры // Межкультурная коммуникация и перевод. Материалы межвузовской конференции. – М.: МОСУ, 2003. – С. 115-120. *Пешковский А.М.* Русский синтаксис в научном освещении / А.М.Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с. *Почепцов Г.Г.* Понятие коммуникативной транспозиции // Предложение и текст в семантическом аспекте: Межвузовский тематический сборник. – Калинин: КГУ, 1978. – С. 49-63. *Серль Дж.* Косвенные речевые акты: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып.17: Теория речевых актов. – С. 183-195. *Українська мова.* Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во „Укр. енцикл." імені М.П.Бажана, 2007. – 856 с. *Шевченко И.С.* Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв.: Монография. – Харьков: Константа, 1998. – 168 с. *Brown P., Lewinson S.* Politness: Some Uniwersals in Language Usage. – Cambridge, 1987. – 264 s. *Leech G.N.* Principles of Pragmatics. – London, New York: Longman, 1983. – 250 s.